

РОЗДІЛ 8

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.365(477)

ПОНЯТТЯ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ АДВОКАТА

THE CONCEPT OF DISCIPLINARY LIABILITY OF ATTORNEY

Божков В.В.,
аспірант*Академія адвокатури України*

У статті здійснено аналіз окремих аспектів правової природи дисциплінарної відповідальності адвоката. Досліджено наявні теоретичні підходи до розуміння категорії «дисциплінарна відповідальність адвоката», а також надано їх доктринальну характеристику. Крім того, автором розкрито ознаки, які характеризують поняття дисциплінарної відповідальності адвоката.

Ключові слова: адвокат, юридична відповідальність, дисциплінарна відповідальність, дисциплінарна відповідальність адвоката.

В статье анализируется проблема дисциплинарной ответственности адвоката при выполнении им своих профессиональных обязанностей. Рассматриваются теоретические подходы к пониманию категории «дисциплинарная ответственность адвоката», а также их доктринальное обоснование и критика. Кроме того, автором раскрыты признаки, которые характеризуют понятие дисциплинарной ответственности адвоката.

Ключевые слова: адвокат, юридическая ответственность, дисциплинарная ответственность, дисциплинарная ответственность адвоката.

In the article, certain aspects of the legal nature of the disciplinary responsibility of a lawyer is analyzed. In particular, some definitions of «disciplinary responsibility of a lawyer» are studied. There are a few varieties of legal responsibility, and some of them are not used to the certain category of subjects by virtue of features them legal status. A such current legislation for today foresees disciplinary responsibility of lawyer only. The publication is being analyzed the legal nature of the concept of the disciplinary responsibility of a lawyer which is being seen through the prism of «positive» and «retrospective» aspect of legal liability. Proposals on the definition of the disciplinary responsibility of a lawyer are made, its form and place in the legal action. The reasons of occurrence disciplinary responsibility of a lawyer are characterized. Reviewed and analyzed lawyers responsible, as part of legal liability. Clarified the basic theoretical issues related to disciplinary liability. It is proved that abidance of current legislation by attorneys in the process of representation of human rights and freedoms is not only a legal but a moral duty of a lawyer, that implies the requirements of legal ethics. In addition, as we marked already, feausance a person which carries on advocate activity, other types of offences, except for disciplinary, very often appears incompatible with professional ethics of advocate and results in the offensive of him disciplinary responsibility. Legal characteristics of Ukrainian legislation in force determining conceptions and tasks of Ukrainian advocacy, are given and main tendency in advocacy reforming is determined.

Key words: attorney at law, legal liability, disciplinary liability, disciplinary liability of attorney.

Належне функціонування адвокатури України можливе за наявності багатьох умов, однією з яких є забезпечення дієвого контролю за професійною діяльністю адвоката. Назване досягається завдяки існуванню інституту юридичної відповідальності відповідного суб'єкта за невиконання або неналежне виконання своїх професійних обов'язків. На сьогодні надзвичайно важливою та актуальною є тематика дисциплінарної відповідальності адвоката, що пояснюється особливим значенням покладених на адвокатуру України функцій, потребою у попередженні вчинення правопорушень у сфері професійної діяльності адвоката та покарання винних осіб у разі їх скоєння, а також складністю та відсутністю єдиних поглядів на розуміння поняття юридичної відповідальності в доктрині права. Беручи до уваги наведене вище, існує потреба у проведенні науково-теоретичного вивчення категорії «дисциплінарна відповідальність адвоката» та надання їй повної і всебічної характеристики.

Проблематика правової природи дисциплінарної відповідальності адвоката була предметом вивчення багатьох науковців-правників, зокрема: Д. М. Азмі, А. М. Бірюкової, О. О. Бусуриної, Т. В. Варфоломєєвої, Л. А. Демідової, С. О. Деханова, Ю. С. Кручиніна, Р. Г. Мельниченка, С. Ф. Сафулька, В. І. Сергєєва, К. І. Скловського, М. Б. Смоленського, Д. П. Фіолєвського та ін. Тим не менш, на сьогодні багато питань залишаються невирішеними або потребують переосмислення, що зумовлює необхідність здійснення подальших досліджень у даній сфері.

Метою статті є науково-теоретичний аналіз категорії «дисциплінарна відповідальність адвоката» в частині ви-

значення правової природи відповідного правового явища та надання його юридичної характеристики.

Відповідно до ч. 2 ст. 59 Конституції України для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура [1]. Частина 1 ст. 2 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» встановлює, що адвокатура України – це недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації і діяльності адвокатури в порядку, встановленому цим Законом [2].

Важливим аспектом функціонування вітчизняної адвокатури є можливість притягнути адвоката до юридичної відповідальності у порядку та на підставах, визначених чинним законодавством України. У науковій літературі, як правило, зазначається, що відповідний суб'єкт притягується до таких видів відповідальності: 1) дисциплінарна; 2) цивільно-правова; 3) адміністративна та 4) кримінальна. В доктрині права висловлюється думка, що необхідно виділяти професійну відповідальність адвоката як обов'язок понести дисциплінарну, кримінальну, адміністративну та цивільну відповідальність за невиконання або неналежне виконання адвокатом своїх обов'язків перед клієнтом чи суспільством або вчинення іншого протиправного діяння в процесі виконання своїх професійних функцій [3]. На наше переконання, така позиція є помилковою, оскільки навряд чи можна вести мову про професійну відповідаль-

ність адвоката як про самостійний вид юридичної відповідальності. З аналізу наведеної позиції вбачається, що названий вище вид відповідальності адвоката виражається у «традиційних» її видах, відмежування здійснюється за критерієм суб'єкта, який притягується до відповідальності. Однак чинне законодавство України регулює лише дисциплінарну відповідальність адвоката, в інших випадках відповідні особи притягуються до юридичної відповідальності як звичайні фізичні особи, хоча і мають додаткові гарантії, встановлені Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та іншими нормативно-правовими актами України.

В спеціальній літературі поняття «відповідальність» визначається як покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки [4, с. 177]; обов'язкова порука під страхом відповіді, стягнення; необхідність, обов'язок відповідати за свої дії, вчинки, бути відповідальним за них [5, с. 717]; відшкодування шкоди і збитків [6, с. 648]; необхідність виконати обов'язок, договір, спокутувати провину [7, с. 910]; зробити щось без чужої підказки або наказу, те, за що відповідає особа [8, с. 217]. Отже, досліджувану категорію пропонується розуміти як покладення на того чи іншого суб'єкта певного обов'язку щодо вчинення дії, прийняття рішення, утримання від здійснення дій або прийняття рішень.

Поняття «відповідальність» спершу виникло як соціальне явище, а вже згодом як правове. Вчені наголошують на тому, що названа категорія є складним загально-соціальним явищем, що відображає особливе соціальне і морально-правове ставлення особи до суспільства, що характеризується дотриманням норм права і норм моралі [9, с. 617]. Ведучи мову про відповідальність, необхідно враховувати два її аспекти: правовий – юридична відповідальність, та моральний – суспільна відповідальність. З приводу останньої в спеціальній літературі зазначається, що вона виражає ступінь відповідності дій суб'єктів суспільства взаємним вимогам, чинним суспільним нормам, загальним інтересам. Вона є засобом підтримання цілості суспільства, суспільної злагоди, соціальної справедливості, удосконалення суспільних відносин [10, с. 94]. Отже, досліджуване поняття відображає можливість та необхідність особи дотримуватися певних вимог в межах суспільства, що є одним із факторів забезпечення можливості співіснування та взаємодії індивіда у суспільному житті.

Категорія «відповідальність» включає у себе філософську та соціологічну проблему співвідношення здатності та можливості людини виступати як суб'єкт своїх дій, а також більш конкретні питання щодо: 1) здатності свідомо (добровільно) виконувати певні вимоги і виконувати поставлені завдання; 2) здійснювати правильний моральний вибір; 3) досягати певного результату, а також пов'язані із цим питання правоти та винуватості, можливості схвалення або засудження її вчинків, винагородження або покарання [11, с. 403]. Згодом поява права як соціального регулятора обумовила потребу у створенні ефективного засобу забезпечення дотримання суб'єктами правових норм. Однак сам термін «юридична відповідальність» був запозичений юристами у XVII–XVIII ст.ст. з англійської політико-філософської літератури [12, с. 459]. Отже, поява та розвиток юридичної відповідальності як правового явища зумовлена необхідністю забезпечення діяльності суб'єктів суспільних відносин в частині, яка врегульована нормативними приписами.

В теорії права висловлюються різні погляди на сутність поняття «юридична відповідальність». Так С. С. Алексєєв зазначав, що відповідна категорія опосередковує обов'язок особи зазнати заходів державного примусу, покарання за порушення закону [13, с. 266]. Схожу позицію висловлював і В. В. Лазарєв, який юридичну відпо-

відальність розуміє як обов'язок особи зазнавати певних позбавлень державно-владного характеру, передбачених законом, за скоєне правопорушення [14, с. 159]. На переконання О. Ф. Скакун, під досліджуваною категорією слід розуміти передбачені законом вид і міру державно-владного (примусового) зазнання особою втрат благ особистого, організаційного і майнового характеру за вчинене правопорушення [15, с. 431-432]. Наведені підходи до визначення «юридичної відповідальності» можна визначити як «традиційні» для вітчизняної юридичної науки. Тобто сутність досліджуваного поняття полягає в тому, що суб'єкт має понести покарання за порушення нормативних приписів. Однак така позиція щодо розуміння відповідного правового явища повною мірою не може розкрити його зміст.

На думку М. І. Матузова та І. М. Сенякіна, юридична відповідальність – це правові відносини, що виникають на підставі вчиненого правопорушення між державою в особі її спеціальних органів та правопорушником, на якого покладається обов'язок зазнати відповідних позбавлень та негативних наслідків за вчинене правопорушення, за порушення вимог, що містяться у нормах права [16, с. 543]. Наведений підхід також можна віднести до категорії «традиційного розуміння», однак слід наголосити, що досліджуване поняття визначається виключно як відносини між суб'єктами, які наділені державно-владними повноваженнями, та правопорушниками, що порушують правові норми, і зводиться до обов'язку останніх понести негативні наслідки за свої протиправні діяння. Проте адвокатура України є незалежним утворенням і не відноситься до системи органів державної влади, тому держава не може втручатися у питання діяльності названого інституту. Тобто запропонований авторами підхід потребує уточнення в частині можливості притягнення адвоката до відповідальності.

На переконання С. М. Братуся, юридична відповідальність – це стан державного (або громадського), в межах, встановлених законом, примусу до виконання порушеного обов'язку [17, с. 4]. Головне призначення відповідальності полягає саме у державному примусі до реального виконання обов'язків, а не покладанні додаткових обов'язків на особу, яка вчинила протиправну дію [17, с. 7]. З аналізу наведеної дефініції вбачається, що автор наголошує на таких ключових аспектах: 1) примус може бути не тільки державним, але і громадським; 2) сутність юридичної відповідальності полягає в стимулюванні правомірної поведінки, а не застосуванні санкцій. Така позиція виступає на увагу, адже чинне законодавство України визначає адвокатуру України як недержавний самоврядний інститут, який самостійно вирішує питання організації та діяльності у порядку, встановленому законом. Отже, ведучи мову про юридичну відповідальність адвоката, слід наголосувати на тому, що вона виражається в недержавному (громадському) примусі, який здійснюється у порядку, встановленому законом, та забезпечується функціонуванням органів адвокатського самоврядування і обов'язком адвоката виконувати рішення таких органів.

Аналіз наведених вище доктринальних підходів свідчить, що мова в розглянутих дефініціях йде лише про один аспект юридичної відповідальності – негативну (ретроспективну) відповідальність. Однак у науковій літературі цілком справедливо відмічається, що досліджувана категорія набагато ширша і не може зводитися лише до однієї з її сторін. Тому необхідно звернути увагу на теоретичні підходи, які не полягають в ототожненні юридичної відповідальності з негативною (ретроспективною) відповідальністю, а співвідносять їх як ціле та частину.

У науковій літературі юридичну відповідальність пропонують визначати як особливий різновид соціальної відповідальності, засобом державного забезпечення, охорони і захисту як природного, так і позитивного права, у зв'язку

з правомірною або протиправною поведінкою суб'єктів суспільних відносин [18, с. 24]. З вивчення наведеної дефініції вбачається, що відповідне поняття має місце не тільки у разі вчинення особою протиправних діянь, але і в результаті правомірних дій. У контексті наведеного вище, варто звернути увагу на думку А. Д. Машкова, який, намагаючись поєднати позитивний та негативний аспекти юридичної відповідальності, пропонує таке визначення: 1) у межах вузького праворозуміння юридична відповідальність – це складне правовідношення, яке виникає між суб'єктами права у процесі реалізації ними норм права, і яке, з одного боку, пов'язане з адекватною реалізацією цими суб'єктами правових приписів, які містяться в юридичній нормі, а, з другого, – з тими наслідками, які виникають у цих суб'єктів у зв'язку з порушенням ними згаданих правових приписів (ретроспективна (негативна) відповідальність); 2) у межах широкого праворозуміння юридична відповідальність – це правовідношення, яке виникає між суб'єктами права у процесі їхньої самостійної діяльності в правовій сфері, і яке забезпечує добровільне узгодження інтересів (прав, цілей тощо) окремо взятого суб'єкта права з інтересами (правами, цілями тощо) інших окремо взятих суб'єктів права, їхніх спільнот та/чи суспільства в цілому, а також зв'язок, який виникає між соціальними суб'єктами у випадках ігнорування кимось з них у своїй діяльності інтересів інших суб'єктів права, їхніх спільнот, суспільства в цілому, тобто вимог проспективної відповідальності, і який пов'язаний із застосуванням до такого суб'єкта заходів впливу, які є формами понесення цим суб'єктом певних негативних наслідків своїх неправових діянь (негативна юридична відповідальність) [19, с. 81-82]. Таким чином, з наведених вище доктринальних положень слідує, що на сьогодні в теорії права існують різноманітні підходи до розуміння категорії «юридична відповідальність», однак переважну їх більшість можна поділити на дві групи: 1) зведення відповідного поняття до негативної (ретроспективної) відповідальності та 2) визначення в межах досліджуваного правового явища як позитивної, так і негативної відповідальності.

Питання дисциплінарної відповідальності найчастіше пов'язують з предметом регулювання трудового права, а тому саме в межах останнього вона набула найбільшого вивчення та розроблення. Чинне законодавство України не містить легального визначення вищезазначеної категорії. У науковій літературі дисциплінарну відповідальність пропонують розуміти як обов'язок працівника відповідати (понести покарання) за дисциплінарний проступок, передбачений нормою трудового права [20, с. 364]; встановлений нормами трудового права особливий правовий стан суб'єктів охоронних правовідносин, який виявляється в тому, що роботодавець дає негативну оцінку протиправній поведінці працівника та реагує на неї визначеними законом примусовими заходами [21, с. 730]; обов'язок працівників зазнати юридично несприятливих наслідків у формі втрат особистого характеру за скоєння дисциплінарного проступку в порядку та на умовах, передбачених трудовим законодавством [22, с. 40]; встановлений на рівні норм трудового, адміністративного, інформаційного права особливий правовий стан суб'єктів дисциплінарних правовідносин, що визначає обов'язок правопорушників зазнати юридично несприятливих наслідків у формі втрат особистого характеру за скоєння дисциплінарного проступку та направлений на забезпечення реалізації у порядку та на умовах, передбачених законодавством, суб'єктивних прав та обов'язків відповідних суб'єктів [23, с. 110]. З аналізу вищезазначених дефініцій можна зробити висновок, що ведучи мову про відповідний вид юридичної відповідальності, більшість науковців беруть за основу розуміння відповідальності лише в негативному (ретроспективному) аспекті, а тому, на наше переконання, така позиція повною мірою не може розкрити сутність та

зміст досліджуваного правового явища. Тому цілком справедливо у науковій юридичній літературі зазначається, що суттєвим недоліком сучасного розуміння дисциплінарної відповідальності є ігнорування того факту, що відповідальність може містити в собі можливість протилежних наслідків правового впливу – схвалення, заохочення, виправдання [24, с. 357]. Таким чином, лише комплексний підхід до визначення правової природи дисциплінарної відповідальності, за якого відбувається поєднання діалектично взаємопов'язаних і нерозривно зв'язаних аспектів негативної і позитивної відповідальності, дає можливість повною мірою розкрити названу категорію.

Слід звернути увагу на позицію Л. О. Сироватської, яка хоча й не заперечує важливості дослідження позитивної відповідальності прибічниками цієї теорії, вважає, що в дисциплінарній відповідальності не може існувати позитивного аспекту з тієї причини, що у трудовому праві, на відміну від інших галузей права, обов'язок виконувати всі трудові обов'язки (і норми права, що їх закріплюють) прямо сформульований у вигляді обов'язку дотримуватись дисципліни праці, а тому немає потреби запроваджувати ще одну правову категорію, яка по суті дублює цей обов'язок [25, с. 27-28]. Водночас, необхідно зауважити, що вказане вище бачення проблеми залишає поза увагою позитивні моменти дисциплінарної відповідальності – передбачені свідомою й активною правомірною поведінкою елементи морального, стимулюючого та організаційного порядку.

Законодавство України не містить легального визначення поняття «дисциплінарна відповідальність адвоката». Відповідно до ст. 33 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвоката може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності у порядку дисциплінарного провадження з підстав, передбачених цим Законом. Дисциплінарне провадження – це процедура розгляду письмової скарги, яка містить відомості про наявність у діях адвоката ознак дисциплінарного проступку. Згідно з приписами ст. 34 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» підставою для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності є вчинення ним дисциплінарного проступку: 1) порушення вимог несумісності; 2) порушення присяги адвоката України; 3) порушення правил адвокатської етики; 4) розголошення адвокатської таємниці або вчинення дій, що призвели до її розголошення; 5) невиконання або неналежне виконання своїх професійних обов'язків; 6) невиконання рішень органів адвокатського самоврядування; 7) порушення інших обов'язків адвоката, передбачених законом [2].

Досліджуючи проблематику дисциплінарної відповідальності адвоката, необхідно наголосити на тому, що передумовою її виникнення було формування певних правил та вимог в сфері адвокатської етики, які ґрунтувалися на традиціях діяльності адвокатури. Згодом відповідні положення були закріплені на нормативному рівні та стали обов'язковими до виконання всіма адвокатами, а їх порушення і слугувало підставою для притягнення до даного виду юридичної відповідальності названих суб'єктів.

У науковій літературі недостатньо уваги приділено теоретичним аспектам дисциплінарної відповідальності адвоката. На переконання О. О. Бусуріної, під відповідним поняттям варто розуміти особливий вид юридичної відповідальності, який застосовується до спеціального суб'єкта дисциплінарних правовідносин за вчинення дисциплінарного проступку, який виявляється в невиконанні чи неналежному виконанні адвокатом своїх професійних обов'язків, і встановлює застосування передбачених законом або нормами корпоративної етики заходів дисциплінарного впливу в закріпленому для цього процедурному порядку [26, с. 10]. З аналізу запропонованої автором дефініції вбачається, що в ній акцентовано увагу лише на такому аспекті юридичної відповідальності як ретроспек-

тивна (позитивна), в той же час, як нами вже зазначалося вище, за такого підходу повністю не можна розкрити сутність та зміст досліджуваної категорії. Отже, ознаками дисциплінарної відповідальності адвоката є: 1) це особливий вид юридичної відповідальності; 2) підставою для її застосування є вчинення дисциплінарного проступку – невиконання чи неналежне виконання адвокатом своїх професійних обов'язків; 3) застосовується до спеціального суб'єкта – адвоката; 4) полягає в застосуванні передбачених законом або іншими актами заходів дисциплінарного впливу з дотриманням особливої процедури. З приводу останньої з наведених рис варто зауважити, що згідно з Конституцією України (п. 22 ч. 1 ст. 92) виключно законодавми встановлюються діяння, які є дисциплінарними правопорушеннями та відповідальність за них, тобто нормами корпоративної етики відповідні питання не можуть регулюватися.

Іншого підходу дотримується М. О. Женина, яка розкриває поняття «дисциплінарна відповідальність адвоката» через два аспекти: «позитивну відповідальність», яка полягає в тому, що адвокату притаманне почуття обов'язку і сумлінного ставлення до виконання своїх обов'язків в інтересах зміцнення правової держави і авторитету адвокатури, та «ретроспективну відповідальність» – застосування до адвоката в особливому процедурному порядку міри стягнення (примусу) за неналежне виконання професійного обов'язку [27, с. 9]. На наше переконання, дана

дефініція є більш обґрунтованою, а тому може бути взята за основу при дослідженні питання дисциплінарної відповідальності адвоката.

В сучасній юридичній науці проблематика дисциплінарної відповідальності адвоката не достатньо розроблена, що обумовлює необхідність проведення подальших доктринальних досліджень у цій сфері. Беручи до уваги здобутки теорії права в частині розуміння правової природи юридичної відповідальності та доктринальні підходи до визначення поняття «дисциплінарна відповідальність», а також враховуючи норми чинного законодавства України, на нашу думку, дисциплінарна відповідальність адвоката – це вид юридичної відповідальності, що застосовується до адвоката за вчинення дисциплінарного проступку, який полягає у невиконанні або неналежному виконанні своїх професійних обов'язків, та виражається у застосуванні до нього компетентним органом встановлених дисциплінарних заходів у порядку та на підставах, визначених законом, який регулює питання діяльності адвокатури України (ретроспективна/негативна відповідальність адвоката), а також усвідомлення адвокатом важливості та значення функцій адвокатури України, що дає змогу співвідносити свої рішення, дії або бездіяльність з нормами чинного законодавства України, відповідально і сумлінно виконувати свої професійні функції з метою захисту прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб (позитивна/проспективна відповідальність адвоката).

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05 липня 2012 року № 5076-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 27. – Ст. 282.
3. Кухар А. В. Професійна відповідальність адвоката : поняття, форми та місце в системі юридичної відповідальності / А. В. Кухар // Науковий вісник НУБіП України. Серія : Право – 2012. – № 173(1) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://elibrary.nubip.edu.ua/15795/1/12kav.pdf>
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
5. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М. : Государственное издательство иностранных национальных словарей, 1955. – Т. 2. – 777 с.
6. Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь. Общество и государство. Правительство и полководцы. Народы и страны / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – М. : Эксмо, 2003. – 838 с.
7. Larousse P. Dictionnaire encyclopédique pour tous / P. Larousse. – Paris, 1965. – 1795 p.
8. Oxford Advanced learner's dictionary of current English. – Oxford, 1982. – Т. 11. – 217 p.
9. Философский словарь / Ред. М. М. Розенталь. – 5-е издание. – М. : Мысль, 1975. – 617 с.
10. Энциклопедичний словник з державного управління / Уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Троциньського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.
11. Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – 719 с.
12. Міжнародне право : основні галузі / В. Г. Буткевич, В. В. Мицик, О. В. Задорожній. – К. : Либідь, 2004. – 815 с.
13. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2-х т / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1981. – Т. 1. – 360 с.
14. Общая теория права и государства : учебник / Под ред. В. В. Лазарева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрист, 2001. – 520 с.
15. Скакун О. Ф. Теория держави і права : підручник / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
16. Теория государства и права : курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юрист, 1997. – 672 с.
17. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность. Очерк теории / С. Н. Братусь. – М. : «Юридическая литература», 1976. – 215 с.
18. Иванова О. І. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності / О. І. Иванова // Вісник Академії адвокатури України. – 2012. – Вип. 3. – С. 21–26.
19. Про українське право. Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київського національного університету ім. Тараса Шевченка / За ред. проф. І. Безклубого. – К., 2010. – 367 с.
20. Трудовое право России / Под ред. О. В. Смирнова. – М., 1996. – 600 с.
21. Курс порівняльного трудового права : підручник / За ред. акад. А. Р. Мацюка. – Х., 2011. – 980 с.
22. Петришина-Дюг Г. Г. Дисциплінарна відповідальність у трудовому праві : поняття та принципи / Г. Г. Петришина-Дюг // Науковий вісник Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича : збірник наукових праць. Правознавство. – 2008. – Вип. 461. – С. 39–43.
23. Дем'янчук Ю. В. Актуальні проблеми дисциплінарної відповідальності в умовах законодавства України про працю / Ю. В. Дем'янчук // Молодий вчений. – 2014. – № 6 (2). – С. 108–111.
24. Теория государства и права : учебник / Под ред. А. И. Королева, Л. С. Явича. – Л., 1982. – 382 с.
25. Сыроватская Л. А. Ответственность за нарушение трудового законодательства / Л. А. Сыроватская. – М., 1990. – 179 с.
26. Бусурина Е. О. Дисциплинарная ответственность адвоката в правозащитной деятельности : автореф. дисс. ... на соискание уч. степени канд. юрид. наук по спец. : 12.00.11 «судебная деятельность ; прокурорская деятельность ; правозащитная и правоохранительная деятельность» / Е. О. Бусурина. – М., 2013. – 30 с.
27. Женина М. А. Теоретические и практические проблемы дисциплинарной ответственности адвоката : автореф. дисс. ... на соискание уч. степени канд. юрид. наук по спец. : 12.00.11 «судебная деятельность ; прокурорская деятельность ; правозащитная и правоохранительная деятельность» / М. А. Женина. – М., 2009. – 29 с.